

8 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ

- 8.0 ਮਨੋਰਥ
- 8.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 8.2 ਕਵਿਤਾ
- 8.3 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 8.4 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
  - 8.4.1 ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ
- 8.5 ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ
  - 8.5.1 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਰ
- 8.6 ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
- 7.7 ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ
  - 8.7.1 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ
- 8.8 ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ

8.0 ਮਨੋਰਥ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਹਿੱਤ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਰਮੌਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਹਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ।

8.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਰਜ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਲਈ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਹਨ।

8.2 ਕਵਿਤਾ

ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਹ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲੈਅਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਲੋਕ, ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦੁਨੀਆ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਛੰਦਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਵਹਾਅ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਵਚਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ।

8.3 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ

ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਵ ਬੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮਾਂ 1901 ਤੋਂ 1935 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉਪਰ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸਮੂਹਕ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਾਂਝ ਸੀ।

1935-36 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ ਆਦਿ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਮੱਠੀ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1962 ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲੈਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵੱਧ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੋਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਾਹਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੱਧ ਚਰਚਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਕੋਫੀ ਹਾਊਸਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਠਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ।

1967 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਚਲੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੀ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਸ਼, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਤੱਤ ਫੱਟ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਤੱਟ-ਫੱਟ ਚਾਹੁਣ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਲੋਅ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੱਠਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਬਿੰਬਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ।

1970ਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਆਦਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਦਾਸੀ, ਇਕਲਾਪੇ ਤੇ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1980 ਤੋਂ 1990 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। 1990 ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੁਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਕਈ ਸੁਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ, ਦਲਿਤ ਕਾਵਿ, ਪਿਆਰ ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ।

8.4 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਦਸੰਬਰ, 1872 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ

ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਨਾਟਕ, ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ‘ਦਿਲ ਤਰੰਗ’, ‘ਤਰੇਲ ਤੁਪਕਾ’, ‘ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ’, ‘ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ’, ‘ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ’, ‘ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ’, ‘ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ’, ‘ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰੇ’, ‘ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ’ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਤੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

8.4.1 ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ

ਤੁਸੀਂ ਤੋੜਿਆ ਅਸੀਂ ਟੁੱਟ ਪਏ,
 ਵਿਛੜ ਗਏ ਸਾਂ ਡਾਲੇਂ,
 ਤੁਸੀਂ ਸੁੰਘ ਸੀਨੇ ਲਾ ਸੁਟਿਆ
 ਵਿਛੜ ਗਏ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲੇਂ,
 ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜ ਲੰਘਾਉਆਂ
 ਕੀਤਾ ਖੰਭੜੀ ਖੰਭੜੀ
 ਪਰ ਸੁਕਰਾਨਾ ‘ਛੁਹ ਤੁਹਾਡੀ’ ਦਾ
 ਅਜੇ ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਭੁਲਦਾ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

- ਡਾਲੇਂ : ਟਾਹਣੀ ਤੋਂ, ਸ਼ਾਖ ਤੋਂ
- ਲਿਤਾੜ : ਮਸਲ ਕੇ
- ਲੰਘਾਉਆਂ : ਰਾਹੀਆਂ
- ਖੰਭੜੀ : ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ
- ਸੁਕਰਾਨਾ : ਪੰਨਵਾਦ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਦੇ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਫੁੱਲ ਦੇ ਸਹਿਜ ਤੇ ਨਿਮਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਾਹਣੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਵਿਯੋਗ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦਾ ਤੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਉਹ ਮੁੜ ਵਿਯੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਫੁੱਲ ਅਰਥਾਤ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ, ਵਿਛੋੜਿਆ ਤੇ ਮਸਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਰਾਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਆਮ ਨਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਰ ਦੈਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਛੁਹ ਲਈ ਫੁੱਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੁੱਲ ਦੀ ਅਹਿਮਤੀਅਤ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਲੇਂ ਤੋੜਕੇ ਸੁੰਘਣ ਤੇ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਪਹਿਲਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਕਵਿਤਾ ‘ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ’ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ .....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਕਵਿਤਾ ‘ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ’ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ .....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਕਵਿਤਾ 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਛੁਹ' ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ

8.5 ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸਲਹੱਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਐਬਟਾਬਾਦ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਟੋਕੀਓ ਵੀ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਛੰਦਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਬਾਵਜੂਦ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਡੁੱਲ-ਡੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੀਤਮਵਾਦ ਨੂੰ ਕੋਡੀਆਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਪੈਸਾ ਮੁਖੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਪੀੜੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਸਲ ਝਲਕ ਪੇਂਡੂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ', 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ' ਅਤੇ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨੀ' ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ' ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

8.5.1 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ

ਓਏ ! ਮਜ਼ੂਰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ !
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਖ਼ਿਆਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਢਲੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ
ਸਾਢੇ ਸਾਢੇ ਚਿਹਰੇ, ਬੇਨਿਕਾਬ ਜਿਹੇ
ਨ ਛੁਪਦੇ ਨ ਛੁਪਾਂਦੇ ਕੁਝ ਆਪਣਾ।

ਨੰਗੇ ਨੰਗੇ ਦਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕ ਤੇ ਆਲੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨਿੱਕੀ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤੋਖ ਵੱਡਾ,
ਇਹ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਜੀ ਨੂੰ ਠਾਰਦੇ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਮਜ਼ੂਰ	: ਕਿਰਤੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ
ਬੇਨਿਕਾਬ	: ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ
ਆਲੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ	: ਮਾਸੂਮ
ਸੰਤੋਖ	: ਸਬਰ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਖਾਸਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ‘ਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਡੁੱਲ-ਡੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ‘ਮਜ਼ੂਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ’ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਭੋਲੇਪਨ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮਜ਼ੂਰ ਕਿਸੇ ਬਣਾਵਟ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਲਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੋਟ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨਿੱਕੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਸਮਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਲ ਨੂੰ ਠਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਦਿਖਾਵਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਕ ਸਰਲ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੰਦਾ ਕਈ ਕਈ ਮਖੌਟੇ ਲਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਵਾਧੂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵੱਡੀ ਸ਼ੈਲੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੰਦਾ ਵਿਰਵਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਦੂਜਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ’ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਾਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਕਵੀ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ’ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਚੰਗੇ ਕਿਉਂ ਲਗਦੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8.6 ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪਿਆਰ, ਕੁਦਰਤ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਰਗੀ ਰਵਾਨਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਤੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਵੀ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਲੇਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ

ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਪੰਜ ਦਰਿਆ’ ਨਾਮਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ‘ਚਾਰ ਹੰਝੂ’, ‘ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ’, ‘ਕੁਸੰਭੜਾ’, ‘ਅਧਵਾਟੇ’, ‘ਕੱਚ ਸੱਚ’, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ‘ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ’, ‘ਜੰਦਰੇ’, ‘ਜੈ ਮੀਰ’ ਅਤੇ ‘ਬੂਹੇ’ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਮਾਂ’ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

8.6.1 ਮਾਂ

ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਘਣ-ਛਾਵਾਂ ਬੂਟਾ,
 ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ।
 ਲੈ ਕੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਛਾਂ ਉਧਾਰੀ,
 ਰੱਬ ਨੇ ਸੁਰਗ ਬਣਾਏ।
 ਬਾਕੀ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ,
 ਜੜ੍ਹ ਸੁਕਿਆਂ ਮੁਰਝਾਵੇ,
 ਐਧਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਰਝਾਇਆਂ
 ਇਹ ਬੂਟਾ ਸੁੱਕ ਜਾਏ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾ ਦੇ ਅਰਥ :

ਘਣ-ਛਾਵਾਂ : ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲਾ
 ਉਧਾਰੀ : ਮੰਗਵੀਂ
 ਸੁਰਗ : ਸਵਰਗ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ

‘ਮਾਂ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਰੂਪੀ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਂ ਜਿੰਨੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਛਾਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸਵਰਗ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਸ ਲਈ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੀ। ਬਾਕੀ ਰੁੱਖ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੁੱਕਣ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਮਾਂ ਰੂਪੀ ਰੁੱਖ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕਣ ਨਾਲ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਮਾਂ ਵੀ ਮਰ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਸਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਜਗਤ ਜਣਨੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਭਾਲ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਤੀਜਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਕਵੀ ‘ਮਾਂ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ‘ਮਾਂ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਣ-ਛਾਵਾਂ ਬੂਟਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. 'ਮਾਂ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਨੇ ਸਵਰਗ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

7.7 ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1919 ਵਿਚ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਦੌਰ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿਰਤੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁੜ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਮੂਲਕ ਉਚਾਰ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਲਪ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ। 'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ' ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਿਤ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿੰਜਰ' 'ਤੇ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਹਿਰਾਂ', 'ਤੁਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ', 'ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ', 'ਲੋਕ ਪੀੜਾਂ', 'ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ', 'ਸੁਨੇਹੜੇ', 'ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ', 'ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ', 'ਕਾਗਜ ਤੇ ਕੈਨਵਸ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ 'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8.7.1 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ

ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
ਇਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ, ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।

ਵੇ ਦਰਦਮਦਾਂ ਦੇ ਦਰਦੀਆ, ਉਠ ਤਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ।
ਅੱਜ ਬੋਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ, ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।
ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਹਿਰ ਰਲਾ।
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਧਰਤ ਨੂੰ, ਦਿਤਾ ਪਾਣੀ ਲਾ।

ਇਸ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ, ਲੂੰ ਲੂੰ ਫੁਟਿਆ ਜ਼ਹਿਰ।
ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ, ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਹਿਰ।
ਵਿਹੁ ਵਲਿੱਸੀ ਵਾ ਫਿਰ, ਵਣ ਵਣ ਵਗੀ ਜਾ।
ਉਹਨੇ ਹਰ ਇਕ ਵੰਝਲੀ ਬਾਂਸ ਦੀ, ਦਿੱਤੀ ਨਾਗ ਬਣਾ।

ਪਹਿਲਾ ਡੰਗ ਮਦਾਰੀਆਂ, ਮੰਤਰ ਗਏ ਗੁਆਚ
ਦੂਜੇ ਡੰਗ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ, ਜਣੇ ਖਣੇ ਨੂੰ ਲਾਗ।
ਨਾਗਾਂ ਕੀਲੇ ਲੋਕ ਮੂੰਹ, ਬਸ ਫਿਰ ਡੰਗ ਹੀ ਡੰਗ।

ਪਲੇ ਪਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਨੀਲੇ ਪੈ ਗਏ ਅੰਗ।
ਗਲਿਓਂ ਟੁੱਟੇ ਗੀਤ ਫਿਰ ਤੱਕਲਿਓਂ ਟੁੱਟੀ ਤੰਦ
ਤ੍ਰਿੰਜਣੋਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਚੱਰਖੜੇ ਘੁਕਰ ਬੰਦ।
ਸਣੇ ਸੇਜ ਦੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲੁੱਡਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਰੋੜ੍ਹ

ਸਣੇ ਡਾਲੀਆਂ ਪੀਂਘ ਅੱਜ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਤੋੜ।
ਜਿੱਥੇ ਵੱਜਦੀ ਸੀ ਹੂਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਵੇ ਉਹ ਵੰਝਲੀ ਗਈ ਗੁਆਚ
ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸਭ ਵੀਰ ਅੱਜ ਭੁੱਲ ਗਏ ਉਸ ਦੀ ਜਾਚ
ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਹੂ ਵੱਸਿਆ, ਕਬਰਾਂ ਪਈਆਂ ਚੋਣ

ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅੱਜ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਣ
ਅੱਜ ਸਭੇ ਕੈਦੋਂ ਬਣ ਗਏ ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ
ਅੱਜ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਈਏ ਲੱਭ ਕੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਹੋਰ।
ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਕਿਤਾਬ	: ਇਸ਼ਕ = ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ
ਵੈਣ	: ਰੋਣਾ, ਵਿਰਲਾਪ
ਦਰਦਮੰਦਾਂ	: ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਲੋਕ
ਦਰਦੀਆਂ	: ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲਾ
ਬੋਲੇ	: ਜੰਗਲ (ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲਾ)
ਪੰਜੇ ਪਾਣੀਆਂ	: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ
ਜ਼ਰਖੇਜ	: ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ
ਲੂੰ ਲੂੰ	: ਅੰਗ ਅੰਗ, ਰੋਮ ਰੋਮ
ਵਿਹੁ ਵਲਿੱਸੀ	: ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਭਰੀ
ਵਣ	: ਜੰਗਲ
ਵੰਝਲੀ	: ਬੰਸੁਰੀ
ਨੀਲੇ ਪੈ ਗਏ	: ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਜਾਣਾ
ਤੱਕਲਿਓਂ	: ਤਕਲਾ ਜਿਸ ਤੇ ਪੂਣੀ ਕੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਚੱਰਖੜੇ	: ਚਰਖੇ
ਘੂਕਰ	: ਚਰਖਾ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼
ਤ੍ਰਿੰਝਣ	: ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ
ਲੁੱਡਣ	: ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਜੋ ਹੀਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦਾ ਮਲਾਹ ਸੀ
ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ	: ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ
ਮਜ਼ਾਰਾਂ	: ਕਬਰਾਂ
ਕੈਦੋਂ	: ਕੈਦੋਂ ਹੀਰ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ ਜੋ ਚੁਗਲਖੋਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ ਸੀ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ

‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ’ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵਿੱਤਰੀ, ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿੱਤਰੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਹੀਰ ਦੇ ਦਰਦ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਉਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਰਦੀ ਕਹਿ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਦ ਉੱਪਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿੱਤਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬੋਲੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਪਲਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਚਨਾਬ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਰੂਪੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਤੇ ਹਰੀ ਭਰੀ ਧਰਤੀ ਜ਼ਹਿਰਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਬੰਸੁਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਹਰ ਕੋਈ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਦਾਰੀਆਂ ਭਾਵ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਉਪਾਅ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਨਫਰਤ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਆਪਸੀ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿੱਤਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਚਰਖੇ ਬਚੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤ੍ਰਿੰਝਣ। ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਸੁਰ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਬੰਸੁਰੀ ਗੁਆਚ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ 1947 ਵੇਲੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵਿੱਤਰੀ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵਿੱਤਰੀ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੰਡ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਮੁੜ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕਰਨ।

ਅਭਿਆਸ ਚੌਥਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ’ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।
ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

8.8 ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਕਬੂਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਲੋਹਟੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਰਗਾ ਰਸ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਕਮਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਗਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ’, ‘ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰੋ’, ‘ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ’, ‘ਲੂਣਾਂ’, ‘ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ‘ਰੁੱਖ’ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

8.8.1 ਰੁੱਖ

ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਮੈਨੂੰ, ਪੁੱਤ ਲਗਦੇ ਨੇ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਲਗਦੇ ਮਾਵਾਂ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਵਰਗੇ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਵਾਕਣ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਯਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ
 ਚੰਮਾਂ ਤੇ ਗਲ ਲਾਵਾਂ
 ਇਕ ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਾਕਣ
 ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਵਾਂ
 ਕੁਝ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ
 ਮੋਢੇ ਚੁੱਕ ਖਿਡਾਵਾਂ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ
 ਚੰਮਾਂ ਤੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂ
 ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਜਦ ਵੀ ਰਲ ਕੇ ਝੂਮਣ
 ਤੇਜ਼ ਵਗਣ ਜਦ ਵਾਵਾਂ
 ਸਾਵੀ ਬੋਲੀ ਸਭ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ
 ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਲਿਖ ਜਾਵਾਂ
 ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ
 ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨੇ ਆਵਾਂ
 ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਹੈ ਸੁਣਨਾ
 ਮੈਂ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ
 ਰੁੱਖ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਰਗੇ ਨੇ
 ਜਿਉਣ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

- ਵਾਕਣ : ਵਾਂਗੂ
- ਪੱਤਰ : ਪੱਤਾ
- ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ : ਕੋਈ ਕੋਈ
- ਦੁਖਾਵਾਂ : ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ
- ਵਾਵਾਂ : ਹਵਾਵਾਂ
- ਸਾਵੀ : ਹਰੀ, ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ

‘ਰੁੱਖ’ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਲੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਰੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰੁੱਖ, ਪੁੱਤਾਂ ਵਰਗੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਬਾਬੇ ਤੇ ਬੇਬੇ ਵਰਗੇ ਪੂਜਣਯੋਗ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਯਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਤੇ ਇਕ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਰਗਾ। ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਕਵੀ ਨੂੰ ਏਨੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੋਢੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਇਕੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਰੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਕੱਠੇ ਝੂਮਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਫਾਇਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘਾਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਗੂੜਾ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਪੰਜਵਾਂ

- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ‘ਰੁੱਖ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ?
- ਉੱਤਰ .....

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. 'ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਕਵੀ ਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਕਵੀ 'ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਅਕੈਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
2. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
3. ਵਨੀਤਾ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 1998
4. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਧਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
5. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2007